

αὐταί τινες οὕσαι συντομώτατα αἱ ἠθικαὶ ἀρχαὶ τοῦ Δημοκρίτου μαρτυροῦσιν ἄνδρα μεγάλης πείρας, λεπτοτάτου παρατηρητικοῦ, καὶ σοβαροῦς ἠθικῆς διαθέσεως.

Τέλος ὁ Κλαζομένιος φιλόσοφος Ἀναξαγόρας, ὁ τὸν κοινὸν ὡς διακοσμητὴν τῆς ὕλης εἰς τὴν φιλοσοφίαν εἰσηγησάμενος, φαίνεται ἀσχοληθεὶς μᾶλλον περὶ τὴν θεωρητικὴν ἢ τὴν πρακτικὴν φιλοσοφίαν. Πάντα δ' ὅσα περὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ φιλοσόφου τούτου γινώσκουμεν πηγάζουσιν οὐχὶ ἐκ τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ ἀλλ' ἐκ τῆς παραδόσεως. Οὕτω δὴ παραδίδοται, ὅτι ὁ φιλόσοφος ἀπέστη ὅλως τῶν πολιτικῶν καὶ τῆς πατρῴας οὐσίας παρημέλησεν ¹⁾, ὅπως θεωρῆ, ὡς ἔλεγε, τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν περὶ τὸν ὅλον κόσμον τάξιν ²⁾. Τὴν γενομένην ποτὲ μοιρῆν, ὅτι οὐδὲν αὐτῷ ἔμελε τῆς πατρίδος, ἀπέκρουσεν εἰπὼν «εὐφήμει, ἐμοὶ γὰρ καὶ σφόδρα μέλει τῆς πατρίδος» δείξας ἅμα τὸν οὐρανὸν ὡς πατρίδα αὐτοῦ ³⁾. Τὴν πρὸς τὰ ἔξω ἀγαθὰ ἀδιαφορίαν τοῦ φιλοσόφου μαρτυρεῖ ὁ περὶ τοῦ θανάτου τῶν παιδῶν αὐτοῦ φερόμενος λόγος «ἐγίνωσκον, ὅτι ἐγέννησα θνητοὺς» ⁴⁾

¹⁾ Διογ. 2, 6 κέξ.

²⁾ Ἀριστοτ. ἠθ. Εὐδ. 1, 5, 1216 α 10.

³⁾ Διογ. 2, 7.

⁴⁾ Διογ. 2, 13.

καὶ ἡ πρὸς τὸν δυσφοροῦντα ὅτι ἐπὶ ξένης τελευτᾷ ἀπόκρισις «πανταχόθεν ὁμοία ἐστὶν ἢ εἰς Ἐδου κατάβασις»¹⁾. Φαίνεται δ' ἐκ τούτων πιθανὴ ἡ γνώμη, ὅτι τέλος τοῦ βίου ἐτίθετο ὁ φιλόσοφος τὴν θεωρίαν καὶ τὴν ἀπὸ ταύτης ἐλευθερίαν²⁾.

Ἐάν τὰ περὶ ἠθικῆς εἰρημένα ἐπισκοπήσομεν, θὰ ἴδωμεν ὅτι πάντες οἱ φιλόσοφοι ἀντέχονται ἠθικῶν θεωριῶν, αἵτινες δὲν ἔχουσι μὲν στενὴν σχέσιν καὶ ἐσωτερικὴν συνάφειαν πρὸς τὰς ὑπ' αὐτῶν τεθειμένας φιλοσοφικὰς ἀρχάς, παρέχουσι δ' ὅμως βιοτικούς κανόνας θαυμαστοὺς καὶ πρακτικὰ διδάγματα ἀξιόλογα, ἅπερ εὐθὺς εἰς βίον σεμνὸν καὶ ἐνάρετον ἄγουσιν. Ἄλλ' ἡ κρατοῦσα ἠθικὴ διανόησις ἦτο εὐλογον μεγάλην νὰ ὑποστῇ μεταβολὴν κατὰ τὴν νέαν τροπὴν, ἣν ἡ φιλοσοφία ἔλαβε διὰ τῶν σοφιστῶν. Ὁ ἤδη κατὰ τῶν αἰσθήσεων ὡς οὐχὶ αὐτὴν τὴν ἀλήθειαν ἀλλ' ἀπλῶς φαινόμενα διδασκουσῶν σφοδρὸς πόλεμος ὁ ἀπὸ τοῦ Πιαρμενίδου μάλιστα καὶ Ἡρακλείτου ἀρξάμενος καὶ ἡ τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν πρὸς ἀλλήλας ἐναντιότης καὶ διαπάλη ἐπήνεγκον εὐλόγως τὴν δυσπιστίαν πρὸς τὰς γενομένας πρὸς

¹⁾ Αὐτ. 2, 11.

²⁾ Ἀριστοτ. ἔνθ. ἀν. Κλημ. Στροφιμ. 2, 416 D. Ἀναξί- γοραν μὲν γὰρ τὸν Κλαζομένιον τὴν θεωρίαν φάναι τοῦ βίου τέλος εἶναι, καὶ τὴν ἀπὸ ταύτης ἐλευθερίαν, λέγουσιν.

ἐπιστημονικὴν τοῦ κόσμου ἐξήγησιν ἀποπείρας. Ἀλλὰ καὶ ἄλλη τις σπουδαία αἰτία μεγάλως συνεβάλετο εἰς τὴν μετατροπὴν τῆς κρατούσης διανοήσεως. Ἡ εἰς πάσας δηλαδὴ σχεδὸν τὰς Ἑλληνίδας πόλεις καὶ μάλιστα τὰς Ἀθήνας εἰσαχθεῖσα δημοκρατία ἐποίησατο ἐμποδῶν τὴν ἀνισότητα καὶ ἀνελευθερίαν καὶ προσεπόρρισε τοῖς πολίταις πᾶσι τὴν ἐξ ἴσου εἰς τὴν τῶν κοινῶν διοίκησιν συμμετοχὴν. Τὸ ἀπὸ τούτου ἡ τμῆ καὶ εὐδοκίμησις δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ γένους καὶ τῆς κοινωνικῆς τάξεως ἀλλ' ἐκ τῆς προσωπικῆς ἐκάστου ἀξίας καὶ δὴ καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ προσκτᾶσθαι τὸν δῆμον καὶ πείθειν αὐτόν, τουτέστι τῆς ῥητορικῆς. Ἐντεῦθεν ἡ ἀνάγκη τῆς διδασκαλίας, δι' ἧς τις καθίστατο ἐπιτήδειος ῥήτωρ καὶ τοῦ δήμου ἡγέτης. Τῆς ἀνάγκης ταύτης τὴν θεραπείαν ἐπηγγέλλοντο οἱ σοφισταί, οἵτινες ἀπὸ πόλεως εἰς πόλιν μεταβαίνοντες παρεῖχον ἀντὶ μισθοῦ τὴν ἑαυτῶν διδασκαλίαν τοῖς ὀρεγομένοις μαθήσεως. Καὶ ἐδίδασκον μὲν οἱ σοφισταὶ πᾶσαν γνῶσιν καὶ ἐμπειρίαν, κύριον δ' ὅμως ἔργον ἐποιοῦντο τὴν εἰς τὸν πρακτικὸν βίον προπαρασκευὴν ὑπισχνούμενοι νὰ καστήσωσι τοὺς μαθητὰς αὐτῶν δεινοὺς πράττειν καὶ λέγειν, τουτέστιν ἐπιτηδείους νὰ διοικῶσι τὸν οἶκον καὶ τὴν πολιτείαν. Ἀλλ' ἐνέμενον οἱ τῆς σοφιστικῆς ἰδρυταὶ ταῖς ἠθικαῖς τοῦ ἔθνους αὐτῶν ἀρχαῖς καὶ συνίστασαν τοὺς παραδεδομένους βιοτικοὺς κανόνας. Οὕτως ὁ Πρωταγόρας παρῆλθεν εἰς τὰ μέ-

σον ὡς διδάσκαλος τῆς ἀρετῆς καὶ ὑποχρεῖτο ὅτι
 θὰ καθιστῆ τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ καθ' ἑκάστην βελ-
 τίονας ἑαυτῶν ποιῶν τούτους χρηστοὺς οἰκοδεσπό-
 τας καὶ γενναίους πολίτας ¹⁾. Ὡνόμαζε τὴν ἀρετὴν
 κάλλιστον καὶ ἐπεδοκίμαζεν οὐχὶ πᾶσαν ἡδονὴν ἀλλὰ
 μόνον τὴν ἐκ τοῦ καλοῦ προφορομένην ²⁾. Ἐξαιρῶν
 δὲ τὴν ἡθικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἀξίαν παρατήρει ὅτι
 τὰ μὲν ζῷα ἔχουσι πρὸς ἄμυναν φυσικὰ ὄπλα, ὁ δ'
 ἄνθρωπος ἔλαβε παρὰ τῶν θεῶν πρὸς ὑπερβάσειν
 αὐτοῦ τὴν αἰδῶ καὶ τὴν δίκην, ὧν ὁ αἰεροῦμενος
 ἀνάγκη νὰ μὴ κοινωνῇ τῆς πολιτείας ἀλλ' ὡς νό-
 σος τῆς πόλεως νὰ ἐκβάλληται καὶ ἀποκιβίνηται ³⁾.
 Τὸ δίκαιον καὶ καθόλου ἡ ἀρετὴ ἐφαίνεται τῷ Ηρω-
 ταγόρᾳ φυσικὴ ἀλλὰ πρὸς ἀνάπτυξιν αὐτῆς ἐνόμι-
 ζεν ὅτι ἀπηρεῖτο διδασκαλίᾳ καὶ ἀσκησίᾳ. Καὶ ὁ
 Πρόδικος ἐπηγγέλλετο τὸν διδάσκαλον τῆς ἀρετῆς
 καὶ ἐξαιρετον φήμην ἐκλήσατο διὰ τὴν γνωστὴν
 περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας διήγησιν, ἐν ἣ παύσασθαι
 ὁ Ἡρακλῆς διαποροῦμενος, ὁποῦσαν ὁδὸν ἐν τῷ
 βίῳ ἄφειλε νὰ πορευθῆ, τὴν τῆς ἀρετῆς ἢ τῆς κα-
 κίας ⁴⁾. Ἐν τινι λόγῳ ἐδίδασκεν, ὅτι ὁ πλοῦτος
 καθ' ἑαυτὸν δὲν εἶναι ἀγαθὸν ἀλλ' ἡ ἀξία αὐ-

¹⁾ Πλατ. Πρωτ. 318 Α. Ε κέξ.

²⁾ Αὐτ. 351 β κέξ.

³⁾ 321 C κέξ.

⁴⁾ Ξεν. Ἀπομν. 2, 1, 21 κέξ.

τοῦ ἤρτηται ἐκ τῆς χρήσεως¹⁾. Ἐν ἄλλῳ δὲ πάλιν λόγῳ περὶ τοῦ θανάτου περιέγραφε τὰ κακὰ τοῦ βίου καὶ παρίστη τὸν θάνατον ὡς λυτρωτὴν ἀπὸ τῶν κακῶν, κατὰ δὲ τοῦ φόβου τοῦ θανάτου ἀντέταπτε τοῦτο, ὅτι ὁ θάνατος οὔτε περὶ τοὺς ζῶντάς ἐστιν οὔτε περὶ τοὺς τεθνεῶτας· διότι ἐκεῖνοι μὲν ζῶσιν ἔτι, οὔτοι δὲ δὲν ὑπάρχουσι πλέον²⁾. Ὁ δὲ Ἰππίας ἐν τῷ λόγῳ αὐτοῦ, ἐν ᾧ παρίστησι τὸν Νέστορα διδάσκοντα τὸν Νεοπτόλεμον πάμπολλα καὶ πάγκαλα νόμιμα³⁾, συμφωνεῖ πρὸς τὰ ἦθη καὶ τὰς ἠθικὰς τοῦ ἔθνους αὐτοῦ δόξας. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Γοργίας, εἰ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ τῆς ἀρετῆς διδασκάλου ἀπεποιεῖτο⁴⁾, ὅμως οὐχὶ σπανίως περὶ ἀρετῆς διελέγετο καὶ ταύτην ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα περιέγραφεν. Οὕτω δὴ ὠρίζετο, τί ἐστιν ἀρετὴ ἀνδρός, γυναικός, γέροντος, παιδός, ἐλευθέρου, δούλου κττ.⁵⁾, ἐν οἷς ὁρισμοῖς πᾶσιν οὐδόλως τῆς περὶ ἀρετῆς κρατούσης δόξης ἀφίστατο. Πλὴν ἀλλ' ὅμως αἱ ἠθικαὶ αὗται δοξασίαι τῶν σοφιστῶν ἦσαν ἥκιστα ὁμόλογοι πρὸς τὰς ἑαυτῶν ἀρχάς, καθ' ἃς ἀληθές ἐστιν

1) Ἐρυξίας 395 E. 396 E. κέξ.

2) Ἀξίλοχος 366 C—369 C.

3) Πλατ. Ἰππ. μείζ. 286 A.

4) Πλατ. Μεν. 95 B.

71 D κέξ.

5) Ἀριστ. Πολιτ. 1, 13, 1260 a 27 πβλ. καὶ Πλατ. Μεν.

ὅ,τι ἂν ἐκάστῳ δοκῇ καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὑπάρχει μόνον ὑποκειμενικὴ καὶ σχετικὴ οὐχὶ δὲ ἀντικειμενικὴ καὶ γενικὸν κῦρος ἔχουσα ἀλήθεια. Λιότι, ἂν μὴ ὑπάρχη ἀλήθεια παρὰ πάντων τῶν ἀνθρώπων ὁμολογουμένη, οὐδὲ νόμος κατ' ἀνάγκην ὑπάρχει γενικὸν ἔχων κῦρος. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἂν ἐκάστῳ ἀλήθεια ὑπάρχη ὅ,τι ἂν αὐτῷ δοκῇ, τότε ἀναγκαιῶς δίκαιον καὶ ἀγαθὸν εἶναι ὅ,τι ἕκαστος νομίζει ὡς τοιοῦτον. Οὕτω δὲ δικαιούται ἕκαστος νὰ ἀκολουθῇ ταῖς ἰδίαις αὐτῷ δόξαις καὶ ἐπιθυμίαις καὶ στοιχῇ μόνῳ τῷ φυσικῷ δικαίῳ. Τοιαύτη τις περὶ τοῦ ἠθικοῦ βίου θεωρία ἦτο ἄμεσον καὶ ἀναγκαιότατον ἐπακολούθημα ὧν οἱ σοφισταὶ ἔθεντο ἀρχῶν. Εἰ δὲ τὰ πορίσματα ταῦτα μὴ ἐξήγαγον οἱ τῆς σοφιστικῆς ἰδρυταί, ὅμως τοῦτο κατ' ἀνάγκην ἐποίησαν οἱ νεώτεροι σοφισταί. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς σοφισταῖς τῆς πρώτης γενεᾶς ἀνιφαίνονται πρακτικὰ τινα τῆς ἑαυτῶν σκέψεως ἐπακολουθήματα. (Οὕτω δὲ ὁ Γοργίας καυχώμενος, ὅτι τὸν ἦτορο λόγον κρείττω ἐποίει, διέσειε τὴν πίστην πρὸς τὸ δίκαιον. Ὁ δὲ Ἴππίας τὸν νόμον πρὸς τὴν φύσιν ἀντιθεῖς ἐπικινδυνωδέστερον παρεῖχε δίδαγμα, ὅτι ὁ θετὸς νόμος τύραννος ὧν τῶν ἀνθρώπων πολλὰ παρὰ φύσιν βιάζεται¹⁾). Ὅτι δ' οἱ θετοὶ νόμοι δὲν εἶναι σπουδαῖόν τι, ἐμφαίνει κατὰ τὸν σοφιστὴν ἢ ὑπὸ

¹⁾ Πλατ. Πρωτ. 337 C.

τῶν νομοθετῶν γινομένη πολλάκις ἀποδοκιμασία καὶ μεταβολὴ αὐτῶν¹⁾, τοῦναντίον δ' ἀξίαν ἔχουσιν οἱ ὑπὸ πάντων τηρούμενοι ἄγραφοι νόμοι²⁾. Ἀλλὰ τολμηρότεροι καὶ μᾶλλον πρὸς ἑαυτοὺς ἀκόλουθοι παρέρχονται οἱ νεώτεροι σοφισταί³⁾, οἵτινες διαρρήδη κηρύττουσιν, ὅτι τὸ κατὰ φύσιν δίκαιον εἶναι τὸ δίκαιον τοῦ ἰσχυροτέρου, πάντες δ' οἱ θετοὶ νόμοι οὐδὲν ἄλλο εἰσὶν ἢ αὐθαίρετοι θεσμοὶ τῶν πολλῶν καὶ ἀσθενῶν ἀνθρώπων, οἵτινες διὰ τούτων ἐκφοβοῦσι τοὺς ἐρρωμενεστέρους, ὅπως μὴ αὐτῶν πλέον ἔχωσι⁴⁾. Τούτων οὕτως ἐχόντων δικαιούται πᾶς τις νὰ τεθῆ ὑπὲρ τοὺς νόμους, ἐὰν ἔχη τὴν πρὸς τοῦτο δύναμιν. Τὸ ἰδεῶδες τῶν σοφιστῶν ἀποτελεῖ ἢ ἀπεριόριστος δεσποτεία, καὶ ἂν ἔτι δι' αἰσχροτάτων τρόπων κτηθῆ⁵⁾. Ὡσπερ δ' οἱ θετοὶ νόμοι καὶ θεσμοί, οὕτω καὶ ἡ εἰς θεοὺς πίστις, ἦτοι ἡ θρησκεία, εἶναι προϊὸν ἀνθρωπίνης αὐθαιρεσίας καὶ ὑπολογισμοῦ. Ὅποτε δηλαδὴ ἡ γνῶσις καθό-

1) Ξεν. Ἀπομν. 4, 4, 14.

2) Αὐτ. 19 κέξ.

3) Ὡς ὁ Πῶλος, ὁ Καλλικλῆς, ὁ Θρασύμαχος.

4) Πλατ. Γοργ. 482 E κέξ.

5) Οὕτως ὁ Πῶλος ὑπολαμβάνει εὐδαιμονέστατον τὸν βασιλέα τῆς Μακεδονίας Ἀρχέλαον, ὃς δι' ἀπείρων ἀπιστιῶν καὶ πλείστων κακουργιῶν κατώρθωσε νὰ καταλάβῃ τὴν ἀρχήν. Πλατ. Γοργ. 470 C κέξ. Πολιτ. 1, 344 A.

λου εἶναι κατὰ τοὺς σοφιστὰς ἀδύνατος, πολλῶ μᾶλλον ἀδύνατος εἶναι ἢ γνῶσις τῶν ἀφρανῶν τῶν ὄντων αἰτίων. Τὴν γνώμην ταύτην ἀπροκαλύπτως καὶ ἄνευ περιστροφῶν ἀπεφήνατο ἤδη ὁ Πρωταγόρας εἰπὼν «περὶ μὲν θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναί οὔθ' ὡς εἰσὶν οὔθ' ὡς οὐκ εἰσὶ πολλὰ γὰρ τὰ καλύοντα εἰδέναί, ἢ τε ἀδηλότης καὶ βραχυὸς ὢν ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου»¹⁾. Ὁ δὲ Κριτίας τὴν εἰς τοὺς θεοὺς πίστιν ἐξηγεῖτο ὡς ἐπινόησιν σοφοῦ τινος νομοθέτου θέλοντος νὰ φοβήσῃ τοὺς ἀνθρώπους, ὅπως μηδὲ λάθρα ἀδικῶσιν²⁾. Εἰ μὴ ἦτο, ἔλεγεν, ἐπίνοια ἀλλ' ἐπὶ τῆς φύσεως ἐστηρίζετο ἢ εἰς θεοὺς πίστις, ὄφειλον πάντες οἱ ἄνθρωποι τοὺς αὐτοὺς θεοὺς νὰ λατρεύωσι. Τέλος δὲ ὁ Πρόδικος φυσικώτερον τὴν θρησκείαν ἐρμηνεύων ἰσχυρίζετο, ὅτι οἱ θεοὶ οὐδὲν ἄλλο εἰσὶν ἢ προσωποποιήσεις τῶν οὐρανίων σωματίων, τῶν στοιχείων, τῶν καρπῶν τῆς γῆς καὶ καθόλου τῶν ὄφελίμων τῶ ἀνθρώπῳ πραγμάτων³⁾. Ἀλλὰ τοι-

¹⁾ Διογ. 9, 51 πρβ. καὶ Πλατ. Θεαίτ. 162 D.

²⁾ Σέξτ. πρὸς μαθ. 9, 54.

³⁾ Σέξτ. π. μαθ. 9, 18. «Πρόδικος δὲ ὁ Κεῖος «ἥλιόν» φησι «καὶ σελήνην καὶ ποταμοὺς καὶ κρήνας καὶ καθόλου πάντα τὰ ὄφελούνητα τὸν βίον ἡμῶν οἱ παλαιοὶ θεοὺς ἐνόμισαν διὰ τὴν ἀπ' αὐτῶν ὄφέλειαν, καθάπερ Αἰγύπτιοι τὸν Νεῖλον» καὶ διὰ τοῦτο τὸν μὲν ἄρτον Λήμητραν νομισθῆναι, τὸν δὲ οἶνον Διόνυσον, τὸ δὲ ὕδωρ Ποσειδῶνα, τὸ δὲ πῦρ Ἡφαιστον» αὐτ. 51 κέξ.

αὐτα διδάσκοντες οἱ σοφισταὶ εὐδήλον ὅτι ἀνήρουν τὴν θρησκείαν τοῦ λαοῦ καὶ εἰσηγοῦντο τὴν ἀθείαν. Οὐδ' ἦτο βεβαίως δυνατόν εἰς διάφορα συμπεράσματα νὰ καταλήξωσιν ἄνθρωποι, οἵτινες στεροῶς ἀντεῖχοντο τῆς ἀρχῆς καὶ δοξασίας, ὅτι ἀληθὲς ὑπάρχει τὸ ἐξ ὑποκειμένου καὶ μερικὸν καὶ οὐχὶ τὸ ἐξ ἀντικειμένου καὶ καθολικόν. Πάντα τὰ ὄντα δὲν ἔχουσι σταθεράν τινα καὶ ἀληθῆ ὑπόστασιν ἀλλὰ τυγχάνουσιν ὄντα τοιαῦτα, οἷα ἡμεῖς διὰ τῆς φαντασίας πλάττομεν αὐτά. Καὶ οἱ θεοὶ ἄρα οὐδὲν ἄλλο εἰσὶν ἢ ψιλὰ τῆς ἡμετέρας φαντασίας ἐπινοήματα. Ὅταν δ' ἀλήθεια καθ' ἑαυτὴν μὴ ὑπάρχη ἀλλ' ὡς τοιαύτη ἀνακηρύττεται τὸ αἰεὶ ἐκάστω δοκοῦν, φανερόν ὅτι οὐδὲν ἄλλο τῇ ἀνθρωπίνῃ διανοίᾳ ὑπολείπεται ἔργον ἢ ὁ ἀγὼν πρὸς ἐπικράτησιν τῆς ἰδίας δόξης. Ἐντεῦθεν προέρχεται ἡ θεραπεία καὶ τιμὴ τῆς ἐριστικῆς, τουτέστι τῆς τέχνης ἐκείνης, ἥτις εἰς οὐδὲν τᾶλλα πάντα λογιζομένη τοῦτο μόνον ἐπιδιώκει, ὅπως τὴν ἐκάστου δόξαν νικῶσαν ἀποδείξῃ καὶ τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιήσῃ. Οὕτω δὲ πάντα ὑπὸ τῶν σοφιστῶν ἀνατρέπονται καὶ ἤδη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς ἀληθοῦς γνώσεως ἀκόλαστος σοβεῖ ἡ ῥητορικὴ.

Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται φανερόν, ἠλίκον τῇ κοινωνίᾳ ἦσαν ἐπιβλαβεῖς οἱ σοφισταὶ διὰ τῶν ἑαυτῶν ἀρχῶν, αἵτινες αὐτὰ τὰ θεμέλια τῆς θρησκείας καὶ πολιτείας ἄρδην ἀνέτρεπον. Ἀλλὰ τὸ ἐν τῇ φι-

λοσοφία χάσμα, ὅπερ ἀνέφξαν οἱ ἀπὸ σφαλερῶν ἀρχῶν ἀφορμώμενοι σοφισταί, ἔδει ταχέως νὰ πληρωθῆ καὶ ἡ καθαιρεθεῖσα γνῶσις τελείως ἀνορθωθῆ. Τοῦ μεγάλου τούτου ἔργου τὴν ἐπιτέλεσιν ἀνέλαβεν ὁ δαιμόνιος Σωκράτης, ὅστις βάσιν τῆς φιλοσοφίας ὑποστησάμενος αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπὸ τῶν σοφιστῶν ἔναγχος ἀποβληθεῖσαν γνῶσιν ὅλως νέαν τροπὴν ἔδωκε τῇ φιλοσοφίᾳ. Λιότι ἡ μὲν μέχρι τοῦδε φιλοσοφικὴ ἔρευνα ἦτο ἐστραμμένη ἐπὶ τὴν φύσιν καὶ τὰ αἰσθητὰ ὄντα, εἰς ἃ ἀβασανίστως καὶ ἀταλαιπώρως ἀνέφερε κατηγορήματα, ἡ δ' ἀπὸ τοῦ Σωκράτους φιλοσοφία ἐρευνᾷ κυρίως τὴν φύσιν τῶν ὄντων καθ' ἑαυτὰ καὶ ἐκ τῆς ὀρθῆς τῶν πραγμάτων ἐννοίας ἐξαρτᾷ τὴν ἀληθῆ τῶν ιδιοτήτων αὐτῶν γνῶσιν. Οἱ σοφισταὶ ἀπεφῆναντο ἤδη ὅτι ἡ κοινὴ δόξα οὐδεμίαν παρέχει γνῶσιν ἀλλ' αἰεὶ περιπίπτει εἰς ἀντιφάσεις. Τὴν ἀρχὴν ταύτην ἀποδέχεται καὶ ὁ Σωκράτης, ἀλλὰ δὲν συνομολογεῖ αὐτοῖς ὅτι ἡ γνῶσις καθόλου εἶναι ἀδύνατος. Ἐὰν ἡ ἀληθῆς γνῶσις τοῖς πλείστοις τῶν ἀνθρώπων ἐλλείπη, αἰτία τούτου εἶναι ὅτι συνήθως οἱ ἄνθρωποι σφαλερᾶς μεθόδου χρῆσιν ποιούμενοι λαμβάνουσι πρὸ ὀφθαλμῶν ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν ιδιότητα τῶν πραγμάτων καὶ οὐχὶ τὴν οὐσίαν αὐτῶν. Ἐὰν δ' ὅμως ἐξετάσωμεν ἐκάστου πράγματος τὰς διαφόρους ιδιότητας καὶ πάσας τὰς ὀψεις, ἄρωμεν τὰς φαινομένας ἀντιφάσεις καὶ διακρίνωμεν τὸ ἐν αὐτῷ σταθερὸν καὶ μόνιμον ἀπὸ τοῦ

ἀσταθοῦς καὶ μεταβλητοῦ, θέλομεν ἔχει τὴν ἔννοιαν τοῦ πράγματος καὶ δὴ τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ γνῶσιν. Τὴν γνῶσιν δηλονότι παρέχει ἡ ἔννοια, πᾶν δ' ἐπομένως ὀφείλει ἐπὶ τὴν ἔννοιαν αὐτοῦ νὰ ἀνάγεται. Εἰς δὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ πράγματος ἀγόμεθα διὰ τῆς ἐπαγωγῆς καὶ τοῦ ὀρισμοῦ, ἅς μεθόδους εἰς τὴν φιλοσοφίαν αὐτὸς ὁ Σωκράτης εἰσηγήσατο. Ἄλλὰ τί ποτε ὀφείλει νὰ ἢ κατὰ Σωκράτη τὸ ὑποκείμενον τῆς ζητήσεως καὶ γνώσεως; Οὐδὲν ἄλλο ἢ αἱ ἐνέργειαι καὶ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου. Τῶν φυσικῶν δηλαδή καὶ μεταφυσικῶν ζητημάτων ἀπείχετο ὁ φιλόσοφος, διότι ὑπελάμβανεν αὐτὰ δυσχερῆ καὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου γνωστικῆς δυνάμεως ἀνώτερα, ἐντόνως δὲ καὶ ἐνδελεχῶς ἠσχολεῖτο περὶ τὴν Ἠθικὴν. Τὴν γενικὴν τῆς σωκρατικῆς Ἠθικῆς ἀρχὴν ἐξαγγέλλει ἡ πρότασις, ὅτι πᾶσα ἀρετὴ ἐστὶ γνῶσις ¹⁾. Κατὰ τὴν ἀρχὴν ταύτην ἡ γνῶσις ὑπάρχει οὐ μόνον ἀναγκαιότατος ὄρος καὶ ὄργανον τῆς ἀληθοῦς ἠθικῆς ἀλλὰ καὶ καθόλου τὸ σύνολον αὐτῆς. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ὅπου λείπει ἡ γνῶσις, ἐκεῖ οὐδεμία ἀρετὴ εἶναι δυνατὴ, ὅπου δὲ τοῦναντίον ὑπάρχει γνῶσις, ἐκεῖ ἀφ' ἑαυτῆς ἀναφαινεταὶ καὶ ἡ ὀρθὴ πρᾶξις· διότι ἕκαστος πράττει ἐκεῖνο μόνον, ὅπερ νομίζει ἑαυτῷ ἀγαθόν· «οὐδεὶς ἐκὼν πονηρός». Τότε δὲ μόνον θὰ ἦτό τις ἐκουσίως πο-

¹⁾ Ἀριστ. Ἠθικ. Εὐδ. 1, 5, 1216, β, 6 καὶ Ξενοφ. Ἀπομν. 3, 9, 5. Πλάτ. Λαχ. 194 καὶ.

νηρός, ὅποτε ἤθελε νὰ ποιῆ αὐτὸς ἑαυτὸν δυστυχῆ. Πᾶσαι ἄρα αἱ ἀρεταὶ εἰς τὴν γνῶσιν ἀνάγονται καὶ μόνον κατὰ τὸ τῆς γνώσεως ὑποκείμενον ἀλλήλων διαφέρουσιν. Οὕτω π. γ. εὐσεβής ἐστὶν ὁ τὰ περὶ τοὺς θεοὺς νόμιμα εἰδώς· δίκαιος ὁ εἰδώς τὰ περὶ τοὺς ἀνθρώπους νόμιμα ¹⁾· ἀνδρεῖος ὁ ἐπιστάμενος τοῖς δεινοῖς τε καὶ ἐπικινδύνοις καλῶς χρῆσθαι ²⁾. σοφὸς καὶ σώφρων ὁ γινώσκων νὰ μεταχειρίζηται τὰ καλὰ τε καὶ ἀγαθὰ καὶ ἀποφεύγη τὰ αἰσχροῦ ³⁾. Οἱ ὑπολαμβάνοντες ἄρα ὅτι πολλαὶ ὑπάρχουσι καὶ διάφοροι ἀρεταὶ σφάλλονται, διότι μία μόνη κατ' ἀλήθειαν ὑπάρχει ἀρετὴ καὶ πρὸς ταύτην πάντες ἔχουσι τὴν αὐτὴν πού κλίσιν, ἧς ὅμως ἡ ἀνάπτυξις ἀπαιτεῖ ἄσκησιν καὶ παιδείυσιν ⁴⁾. Τὸ δὲ περιεχόμενον τῆς γνώσεως, εἰς ἣν ἡ ἀρετὴ ἀνάγεται, εἶναι τὸ ἀγαθόν. Ἄλλὰ τί ἐστὶν ἀγαθόν; Καίτοι ἡ πρὸς τοῦτο ἀπόκρισις προσπίπτει τῷ φιλοσόφῳ οὐχὶ εὐχερῆς, ὅμως φαίνεται ὅτι ἀγαθὸν νοεῖ τὸ χρήσιμον καὶ ὠφέλιμον. Ἄλλὰ τὸ χρήσιμον καὶ ὠφέλιμον, ἦτοι τὸ ἀγαθόν, ἀναφέρεται κατ' ἀνάγκην εἰς τι καὶ εἶναι σχετικόν, τουτέστι τὸ ἀγαθόν ἐστὶ τοιοῦτο πρὸς ἐκεῖνον, ᾧ ἂν ἢ ὠφέλιμον ⁵⁾. Τὸ ἀγαθὸν ἄρα καὶ κα-

1) Ξεν. Ἀπομν. 4, 6, 4. 6.

2) Πρὸβλ. Πλατ. Πρωτ. 360 D.

3) Ξεν. Ἀπομν. 3, 9, 4.

4) Ἀπομν. 3, 9, 1 κέξ.

5) Ἀπομν. 3, 8, 1-7. 4, 1, 5. 6.

κὸν προσμετρῆι ὁ Σωκράτης πρὸς τὸ ὠφέλιμον καὶ βλαβερόν. Καὶ τὰ ἠθικὰ δ' αὐτοῦ παραγγέλματα ἐπὶ τοῦ ὠφελίμου στηρίζονται. Ἐγκράτειαν, ἐπὶ παραδείγματος, ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν, διότι ὁ ἐγκρατῆς ζῆ εὐαρεστότερον τοῦ ἀκρατοῦς ¹⁾· ὀφείλομεν νὰ μὴ ὤμεν ἀλαζόνες, διότι ἡ ἀλαζονεία ἐπάγει βλάβην καὶ αἰσχύνην ²⁾· καθήκον ἔχομεν νὰ ἀγαπῶμεν τοὺς ἀδελφοὺς, διότι οὗτοι ἐπ' ὠφελείᾳ ἡμῶν ἐδόθησαν ³⁾· ὀφείλομεν νὰ προσκτώμεθα φίλους ἀγαθοὺς, διότι πιστὸς φίλος ἐστὶ κτήσις ὠφελιμωτάτη ⁴⁾. Περαιτέρω δὲ χωρῶν ἐν τῇ τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν ἐμπεδώσει ἀποφαίνεται ὅτι ἀπολύτως ὠφέλιμον καὶ πρὸ παντὸς ἄλλου ἀναγκαῖον ὑπάρχει ἡ ἐπιμέλεια καὶ τελείωσις τῆς ψυχῆς, ἥπερ μετέχει τῆς θείας οὐσίας καὶ εἶναι ἔδρα τῆς φρονήσεως. Τοσοῦτω ἄμεινον καὶ ἥδιον ζῆ ὁ ἄνθρωπος, ὅσῳ βελτίων ἑαυτοῦ γίνεται, τουτέστι τελειοῦται ⁵⁾. Ἐπειδὴ δὲ ἡ τελείωσις τοῦ ἀνθρώπου ἤρτηται κυρίως ἐκ τῆς γνώσεως, διὰ τοῦτο ἡ σοφία χαρακτηρίζεται ὡς τὸ μέγιστον ἀγαθόν ⁶⁾,

¹⁾ Ἀπομν. 1, 5, 6. 2, 1, 1 κέξ.

²⁾ Αὐτ. 1, 7.

³⁾ Αὐτ. 2, 3, 19.

⁴⁾ Αὐτ. 2, 4, 5 κέξ. 2, 6, 4 κέξ.

⁵⁾ Ἀπομν. 1, 6, 9. 4, 8, 6. Ἀπολογ. 29 D κέξ. Κρίτ. 47 D κέξ.

⁶⁾ Ἀπομν. 4, 5, 6. 4, 2, 9.

ὅπερ οὐ μόνον ὠφελείας ἀλλὰ καὶ ἡδονὰς μεγίστας προσποιεῖ ¹⁾. Οὐδεὶς ἄρα ἄλλος ὑπάρχει τῷ ἀνθρώπῳ σκοπὸς ὑψηλότερος ἢ ἡ ἀνάπτυξις καὶ τελείωσις τῆς φρονήσεως αὐτοῦ. Εἰρήσθω δ' ὅτι ἡ εἰς τὸν σκοπὸν τοῦ ἀνθρώπου ἀναφερομένη σπουδαιότητα αὕτη ἠθικὴ ἔννοια δὲν διεξάγεται κατὰ πάντα ἀκριβῶς, διότι πρὸς ταύτην ἀντίθετος ἐμφανίζεται ἐνίοτε εὐδαιμονικὴ τις τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν θεμελίωσις, καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει πάσας τὰς πράξεις νὰ κατευθύνῃ πρὸς τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ εὐπραγίαν ὡς εἰς τελικὸν σκοπὸν. Ἄλλ' εἰ καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ τῆς σοκρατικῆς ἠθικῆς ἐμπέδωσις τυγχάνει οὕσα ἐν τισὶν ἀνεπαρκῆς, ὅμως τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ὑπάρχει ἀναμφισβητήτως εὐγενέστατον καὶ καθαρότατον. Οὕτω δὲ ἐντόνως ἀπαιτεῖται ἡ διὰ τοῦ τῶν ἀναγκῶν καὶ ἐπιθυμιῶν περιορισμοῦ ἀνεξαρτησία καὶ αὐτάρκεια τοῦ καθ' ἕκαστον ἀνθρώπου. Λιὰ τῆς σωφροσύνης καὶ ἐγκρατείας, ἣτις ἐστὶ κρηπὶς τῆς ἀρετῆς ²⁾, περιστέλλων τις τὰς ἀνάγκας καθίσταται κύριος ἑαυτοῦ, τοῦναντίον δὲ ὁ ταῖς τοῦ σώματος ἡδοναῖς δουλεύων αἰσχροῶς διατίθεται καὶ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν ³⁾. Ἡλικὴν πρὸς τὸν βίον σπουδαιότητα ἢ ἐγκράτεια ἔχει, φαίνεται ἐκ τούτου, ὅτι ἄνευ αὐτῆς ὁ νοῦς ὑπὸ

¹⁾ Αὐτ. 4, 5, 10.

²⁾ Ἀπομν. 1, 5, 4.

³⁾ Αὐτ. 1, 5, 3. ὁ κέξ. 4, 5, 2 κέξ.

τῶν ἡδονῶν ταραττόμενος ἀπείργεται τοῦ μεγίστου ἀγαθοῦ, τῆς σοφίας ¹⁾. Ἡ ἐγκράτεια δ' ὅμως δὲν ἀπαιτεῖ ἀσκητικὴν δίαιταν, ἀλλ' ἀπλῶς ἐπιδιώκει τὴν ψυχικὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐλευθερίαν. Οὐχ ἦττον ἐξαιρεται ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου καὶ ἐξυμνεῖται ἡ φιλία ὡς ἀγαθὸν μέγιστον καὶ πολλῆς σπουδῆς ἄξιον ²⁾. Ἡ ἀληθὴς φιλία εἶναι κατ' αὐτὸν φυσικὴ καὶ ἀναγκαία εἰς ἀνθρώπους ἐναρέτους. Ἀτοπώτατον δ' ἐνόμιζε τὸ νὰ φροντίζῃ μὲν τις περὶ κτήσεως οἰκιῶν καὶ ἀγρῶν καὶ ἀνδραπόδων καὶ τῶν τοιούτων, νὰ ἀμελῇ δὲ τῆς κτήσεως ἀγαθῶν καὶ χρηστῶν φίλων, οἵτινες εἶναι ἀεὶ χρησιμώτατοι καὶ ὑπὲρ πάντα τᾶλλα ὠφελιμώτατοι. Εἶδος φιλίας ἐστὶν ὁ γάμος, δι' οὗ ἀνὴρ καὶ γυνὴ συνάπτονται πρὸς οἰκιακὴν εὐημερίαν καὶ κυρίως πρὸς τεκνοποιίαν. Οὕτω δὴ εἰς τὸν σκοπὸν τοῦ γάμου δὲν ἀπονέμει ὁ Σωκράτης τὴν προσήκουσαν ἠθικὴν σημασίαν. Ἀλλ' ὅμως περὶ τῆς γυναικὸς εἶχεν ὑψηλὴν ἔννοιαν· διότι ἐφρόνει ὅτι ἡ γυναικεία φύσις κατ' οὐδὲν ἐστὶ χείρων τῆς τοῦ ἀνδρός, πλην ὅτι ῥώμης καὶ ἰσχύος δεῖται ³⁾. Ὑψηλὴν ὡσαύτως ἔννοιαν εἶχεν ὁ φιλόσοφος περὶ τῆς πολιτείας. Ἐν ταύτῃ νομίζει ὅτι ὀφείλει ἕκαστος νὰ ζῆ εἴτε ὡς ἄρχων εἴτε ὡς ἀρχό-

¹⁾ Αὐτ. 4, 5, 6.

²⁾ Ἀπομν. 2, 4-6.

³⁾ Ξεν. Συμπ. 2, 9.

μενος ¹⁾ ἀπῆτει δ' ὅπως τῶν δημοσίων μετέχη πᾶς ὁ
 ἰκανὸς νὰ προάγῃ αὐτά, καὶ μὴ ἀμελῆ τοῦτων, διότι
 ἢ τοῦ καθ' ἕκαστον εὐημερία ἐξήρτηται ἐκ τῆς τοῦ
 ὄλου ²⁾. Τὴν πολιτικὴν δρασίην υπελάμβανε τιμιώτα-
 τον καὶ χαλεπώτατον ἔργον, ὅπερ ἀπαιτεῖ σύντονον
 ἐπιμέλειαν καὶ μικρὰν προπαρασκευήν· διότι βασι-
 λεῖς καὶ ἄρχοντας ἔλεγεν οὐχὶ τοὺς τὰ σκῆπτρα ἔχον-
 τας οὐδὲ τοὺς ὑπὸ τῶν τυχόντων αἰρεθέντας οὐδὲ
 τοὺς κλήρον λαχόντας οὐδὲ τοὺς βία ἢ ἀπάτη τὴν
 ἀρχὴν καταλαβόντας ἀλλὰ τοὺς ἐπισταμένους ἀρ-
 χεῖν ³⁾. Οὕτως ὁ Σωκράτης εἰσηγήσατο νέαν τινὰ
 ὑπὸ τῆς ἀναπτύξεως καὶ ἐπιστήμης καθοριζομένην
 ἀριστοκρατικὴν πολιτείαν, ἣν ὁ μαθητὴς Πλάτων,
 ὡς θὰ ἴδωμεν, ἐπειράθη νὰ τελειώσῃ διὰ τῆς ἀρχῆς
 τῶν φιλοσόφων. Πλὴν ἀλλ' ὅμως οὐδόλως ὑποτιμᾷ
 ὁ Σωκράτης οἰανδήποτε ἐργασίαν, ἐξ ἧς ἀγαθὸν τι
 προέρχεται, πάσης δὲ προκαταλήψεως ὑπέρτερος ἀν-
 τεπεξέρχεται κατὰ τῆς κρατούσης παρ' Ἑλλήνι κατα-
 φρονήσεως τῆς χειρωναξίας καὶ βιομηχανίας ⁴⁾. Πρὸς
 τοὺς νόμους ἀπαιτεῖ ἀπόλυτον ὑπακοήν, τὴν δὲ πα-
 ράβασιν τούτων λογίζεται ἀδικίαν, ἣτις οὐδέποτε
 οὐδαμῶς πρὸς οὐδένα ἐπιτρέπεται. Τὴν ἠθικὴν ταύ-

¹⁾ Ἀπομν. 2, 1, 12 κέξ.

²⁾ Αὐτ. 3, 7, 9.

³⁾ Αὐτ. 3, 9, 10.

⁴⁾ Αὐτ. 3, 9, 10.

την ἀρχὴν θαυμασίως ἐπεκύρωσε καὶ ἐπεβεβαίωσε μὴ θελήσας δι' ἀποδράσεως νὰ ἀνταδικήσῃ τὴν πατρίδα ἀλλ' ἀντὶ τούτου προελόμενος νὰ ἀποθάνῃ τοῖς ἐκείνης νόμοις πειθόμενος. Καίτοι δ' ὁ Σωκράτης δὲν ἤθελε περὶ ζητήματα φυσικὰ νὰ ἀσχολῆται, ὅμως ἡ παμμερὴς τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἐξέτασις ἤγεν αὐτὸν ἀναγκαίως εἰς τὴν παρατήρησιν τοῦ ἔξω κόσμου, πρὸς ὃν ὁ ἄνθρωπος ἀπείρους ἔχει σχέσεις. Ἐκ τῆς παρατηρήσεως λοιπὸν ταύτης προῆλθεν εἰς τὴν ἔννοιαν, ὅτι πάντα τὰ ἐν τῷ κόσμῳ εἰσὶν ἐπ' ὠφελείᾳ τοῦ ἀνθρώπου ἄριστα καὶ θαυμασιώτατα διατεταγμένα ¹⁾. Ἡ δὲ θεσπεσία τοῦ παντὸς διακόσμησις δὲν δύναται νὰ ᾖ τυχαία ἀλλ' ὀφείλει νὰ προέρχεται ἐκ κοσμοποιοῦ νοῦ, ὃν παρὰ μόνοις τοῖς θεοῖς δυνάμεθα νὰ ζητήσωμεν. Καὶ ποιεῖται μὲν ὁ φιλόσοφος λόγον περὶ θεῶν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, ἀλλ' ὅμως τὸ πλῆθος αὐτῶν συμπύσσεται εἰς ἓνα θεόν, ὅστις νοεῖται κατ' ἀναλογίαν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ὡς ὁ ἐν τῷ κόσμῳ ἐνοικῶν νοῦς ²⁾. Ὡσπερ δηλαδὴ ἡ ψυχὴ φροντίζει περὶ τοῦ ἑαυτῆς σώματος, οὕτω καὶ ἡ θεία πρόνοια περὶ τοῦ κόσμου καὶ μάλιστα τοῦ ἀνθρώπου, οὗ ἡ ψυχὴ τυγχάνει οὔσα πρὸς τὸ θεῖον συγγενεστάτη ³⁾ καὶ ἀθά-

¹⁾ Ἀπομν. 1, 4. 4, 3.

²⁾ Ἀπομν. 1, 4, 5. 7. 17. αὐτ. 1, 4, 8

³⁾ Ξεν. Κυρ. Παιδ. 8, 7, 19 κέξ.

νατος. Τὰς ὑψηλὰς καὶ θεσπεσίας τοῦ Σωκράτους
ἀρχὰς συνεπλήρωσε καὶ ἐτελείωσεν ὁ μεγαλοφυῆς
αὐτοῦ μαθητὴς, ὁ θεῖος Ἰλάτων.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ